

RÓMAI NYELVPOLITIKA

SIMON ZSOLT

Adamik Béla:

Nyelvpolitika a Római Birodalomban

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 62.

Tinta Kiadó, Budapest, 2006. 170 oldal, 1890 Ft

Ritka alkalom, hogy latin nyelvészeti munka jelenik meg magyar nyelven, s még ritkább, hogy nemzetközi érdeklődésre is számot tartó önálló kutatások öltenek könyvformát magyarul. A szerző és a Tinta nyelvészeti szakkönyvkiadó azonban ilyen kötettel jelentkezett, amely ráadásul a latin nyelvészetnek azt az aspektusát, a nyelvpolitikát taglalja, amely a nemzetközi kutatásban is némileg háttérbe szorult az olyan hagyományos, nagy témák mellett, mint a latin nyelvtörténet, leíró nyelvészet, vagy a latin feliratok tanulmányozása és a vulgáris latin kérdése.¹

Adamik Béla, az ELTE BTK latin tanszékének oktatója többévtényi kutatásának számos itthoni és külföldi tanulmányban és előadásban publikált eredményét foglalta össze ebben a kötetben, melyben a lehető legtöbb forrás összegyűjtésével és alapos elemzésével, széles, kritikailag tárgyalt szakirodalmi háttér előtt igyekszik megrajzolni a Római Birodalom nyelvpolitikájának, pontosabban hivatalos nyelvhasználatának alapvonalait a késő köztársaság korától a korai bizánci korszakig, vagyis a latin végleges kiszorulásáig a hivatalos nyelvhasználatból. Aki emiatt azt gondolná, hogy egy olvashatatlan, szakkifejezésekkel és terjedős latin, illetve görög nyelvű idézetekkel telezsúfolt

1 ■ Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a Tintának nem ez az első „latin” kötete, ugyanígy jelent meg Herman József klasszikus munkája is: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta, Bp., 2003. (ismertetéséhez l. a recenziótól: *Ókor*, 3 (2004) 1. szám, 75–76. old.).

2 ■ Hasonló probléma, hogy egyszer csak (97. old.) megjelennek a *ppO* (azaz *praefectus praetorio Orientis*), *pU* (azaz *praefectus Urbis*), *ppIII* (azaz *praefectus praetorio Illyrici*) rövidítések, de ezek csak a 105. old. 346. jegyzetében lesznek elmagyarázva, akkor is helyettük két másik.

3 ■ Friss és elrettentő példa a Szilágyi János György szerkesztésében megjelent *Voces paginarum. Magyar ókortudomány a XX. században*. (Osiris, Bp., 2008), ahol a hosszas görög, illetve latin nyelvű idézetek (néhány kivételtől eltekintve) lefordíthatatlanok maradtak, s így befogadhatatlanná váltak a mai átlagos műveltségű, de érdeklődő olvasó számára (a kötet részletes kritikájához l. a recenziótól: *Magyar ókortudomány – a II. világháború előtt*. *Argus*, 19 (2008) s. a.).

4 ■ *tastamenti* (29. old.), *Phtióhiótis* (39. old.), *Eusbeios* (72. old.), *parefectus praetorio* (95. old.), *Syriai* (125. old.), *hellenistisher* (162. old.). A perzsa uralkodó nevének angolos *Shapur* átírása (71. old.) zavaró.

könyvvel állunk szemben, alaposan téved, a kötet ugyanis olvasmányos, a szakkifejezések is csak szép sorban, megmagyarázva kerülnek elő. Mindazonáltal a befogadhatóságot segítette volna egy kislexikon a kötet végén, amelyben a fontosabb *terminus technicusok* (mint például a *novella*) definíciója önállóan is kikereshető, hiszen – az előbbi példánál maradva – a *novella* definíciója már a 31. oldalon megtalálható (55. j.), de központi szerepre majd csak nyolcvan oldallal később, a iustinianusi reformoknál tesz szert.² A főszövegben a források magyarra fordított változata áll (s a filológiai pontosság által megkövetelt eredeti került a lábjegyzetbe), úgyhogy az érdeklődő laikusok is könnyűszerrel olvashatják e kötetet, ami ma nem mondható el minden ókortudományi munkáról.³ Sajnos a – vélelmezhetően takarékoságból – rendkívül sűrűn szedett oldalak némileg rontják az olvashatóságot, de a kiadó dicséretére legyen mondva, hogy a számos görög idézet ellenére is kevés a nyomdahiba.⁴

A kötet egy prologust követően hat fejezetre tagolódik, amelyet mellékletek, bibliográfia és név- s tárgymutató zár le. Az első nyolc melléklet a szövegértést segítő térkép, amelyen a Római Birodalom területének, illetve a balkáni nyelvhatárnak a változásai követhetők nyomon. A kilencedik szemléletes diagramokkal mutatja be a birodalom hivatalos nyelvhasználati viszonyait az i. e. II. és az i. sz. VII. század között.

A bevezető jellegű első fejezet a római nyelvpolitika és a latin nyelv szerepe körüli, mindmáig meglévő félreértés(ek)eket próbálja eloszlatni (bár ez gyakorlatilag a könyv egészére is elmondható), olyanokat, mint hogy Tiberius betiltotta volna a görög nyelv hivatalos használatát, vagy hogy Tryphoninus (Septimus Severus jogtanácsosa) csak a latin nyelvű határozathozatalt engedélyezte volna a praetoroknak.

Melyek is voltak a hivatalosan elismert nyelvek a Római Birodalomban? Adamik a magánjogi dokumentumokhoz kapcsolódó szabályozások elemzése alapján arra jut, hogy csak a latin és a görög, a többi nyelvet a rómaiak és szempontból „úgyszólván nem létezőnek tekintették” (33. és 120., illetve 144. old., erre még visszatérek), ezért a továbbiakban e két nyelv egymáshoz mért pozícióját vizsgálja. Rámutat, hogy „nyelvtörvények” híján a közigazgatási dokumentumokból, illetve a római elit és döntéshozók nyelvi választásaira, attitűdjeire vonatkozó metalingvisztikai adatokból kell kihámozni mindazt, amivel a római nyelvpolitika jellemezhető.

A második fejezet a köztársaság és a principátus korát tárgyalja az i. e. III. századtól kezdve. Egyrészt ettől az időtől fogva szolgálnak forrásaink efféle információkat, másrészt ekkor válnak intenzívvé a római-görög kapcsolatok. A köztársaság korát a stratégiaileg indokolt és kulturális csodálattal is alátámasztott nyelvi előzékenység fémjelzte, vagyis a rómaiak görögül beszéltek Keleten – kivéve, ha a politikai nyomásgyakorlás a latin nyelv használatát kívánta meg. A Iulius–Claudius-dinasztia alatt ez a J. Kaimio által⁵ „bilaterális unilingvalizmusnak” hívott rendszerre érik, s marad érvényben a principatus korában: a közigazgatás mindhárom (birodalmi, provinciális, helyi) szintjén Nyugaton a latin, míg Keleten a görög használatos (ez alól mindössze a keleti provinciák magistratusainak és coloniáinak belső nyelvhasználatra szánt latinja jelent kivételt).⁶ A kettő közötti határvonal a Balkánon húzódó ún. Jireček-vonal, mely Adamik meggyőző érvelése szerint Claudius alatt vált véglegessé.⁷

A harmadik fejezet a dominatus korának változásait és ennek okait mutatja be. A korszakot a latin nyelvnek a felső, birodalmi szintű közigazgatásban dominánssá, szinte kizárólagossá válása, illetve a középső, provinciális szinten bizonyos fokú terjedése jellemzi (ugyanakkor a görög a keleti római coloniák hellenizálódásával további teret nyert). E változás okait mindeddig nem sikerült kielégítően megtalálni, Adamik – véleményem szerint meggyőzően – a latin nyelvnek a bürokrácia, a hadsereg és az egyház révén megnövekedett presztízsével és a latin nyelvű birodalmi közigazgatás súlypontjának Keletre tolódásával magyarázza.

A negyedik fejezet a dominatus nyelvpolitikájának szétesésével és Iustinianus (527–565) reformjaival foglalkozik. Az V. század első felében ugyanis hellenizálódási tendencia figyelhető meg a keleti részekben, a görög nyelv egyre magasabb szinteket hódít vissza a közigazgatásban, nem függetlenül attól, hogy ekkor már a két nyelv a római jog szempontjából is egyenrangúvá vált. A legfelső döntéshozatali szinten azonban csak I. Leo császárral (457–474) jelenik meg a görög nyelv, majd különösebb logika nélkül hol a görög, hol a latin a felső közigazgatás hivatalos nyelve. Iustinianus azonban, aki számos tekintetben, így nyelvpolitikájában is a principátus mintáit követte, 535-ben visszaállítja a bilaterális unilingvalizmust (noha a latin nyelvű területek a nyugati birodalomrész összeomlása miatt már csak az ideig-óráig visszahódított régiókat jelentik), azzal a különbséggel, hogy alkalmazkodva a tényleges nyelvi viszonyokhoz, Konstantinápolyt átsorolja a görög övezetbe.

Az ötödik fejezet tárgyalja a Iustinianus utáni időket, a fokozatos elidegenedést latin nyelvtől és annak fokozatos kiszorulását. Bár – különféle okoknál fogva – e korszakból meglehetősen kevés, e témába vágó forrással rendelkezünk, annyi nagy biztonsággal megállapítható, hogy a latin nyelvtől Heraclius (610–641) utódai idején, nagyjából a VII. század közepén,

második felében tűnt el a közigazgatásból. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy ennek oka nem a latin nyelvű területek elvesztése volt, hiszen Szicília és Dél-Itália bizánci kézen maradt, sőt 751-ig Ravenna és környéke is. Biborbanszületett Konstantin egy megjegyzését követve Adamik a Heracliushoz és utódaihoz köthető új közigazgatási rendszer, a *thema*-rendszer kiépülésével hozza összefüggésbe a latin nyelv eltűnését, amit meggyorsíthatott II. Constans (641–668) döntése is, mellyel székhelyét Szicíliaba helyezte át.⁸ A latin nyelv használata ezután már csak elszórt, a pénzverésben, a katonai vezényszavakban vagy az udvari ceremóniákban felbukkanó formulákra korlátozódik, ez is csak ideig-óráig. A rómaiságnak ekkora már végleg a görög volt a kritériuma, s nem a latin, mely számukra már egy idegen kultúrához tartozott. III. Michaél császár (842–867) I. Miklós pápához írt levelében nemes egyszerűséggel lebarbározta és leszkítázta Cicero nyelvét.

Az utolsó fejezet nem pusztán az eredményeket foglalja össze, hanem – váratlan fordulattal – arról is szól, mennyiben releváns az ókortudomány mai életünkben (ami valóban sok esetben megkérdőjelezhető). Hiszen szinte kínálja magát a párhuzam a Római Birodalom és az Európai Unió között. Alföldy Géza a Római Birodalom és az Európai Unió szerkesztetét összevető, gondolatébresztő tanulmányában vizsgálta meg a kérdést, vajon ez a párhuzam csak felszínesen vagy mélyebben is igaz-e, s hogy mit kellene tenni ahhoz, hogy a Római Birodalom példáján okulva az Európai Unió is hasonlóan tartós formációvá váljék.⁹ Alföldy hangsúlyozza, hogy a Római Birodalom sikerességének alapja nem a gazdasági, hanem a politikai és kulturális integráció volt – s e téren az Európai Uniónak bizony van még mit tennie. Adamik ezt a szálát felvéve azt vizsgálja, a római

5 ■ Vö. Jorma Kaimio: *The Romans and the Greek Language*. (Commentationes humanarum litterarum 64.) Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1979.

6 ■ Érdekes, s a könyvben nem taglalt kérdés, hogy a rómaiak mely korban milyen görög nyelvváltozatokat ismertek és használtak, illetve a görög hivatalos nyelvhasználatot mely nyelvváltozatok jellemezték. Elvégre már a *koiné* görög korában járunk, amely már jócskán eltávolodott a klasszikus attikaitól, nem is említve, hogy a legkésőbb az i. sz. VI. századtól már bizánci görögről szokás beszélni. Ami pedig a dialektusokat illeti, a *koiné* nem szorította ki mindet, hiszen maga Adamik (44. old.) is említi P. Licinius Crassus consult, aki öt görög nyelvjárást (*divisa*) beszélt (s a lakóniai utóda, a tsakon mindmáig beszélt dialektus).

7 ■ E határvonal hatása messze túlélte a birodalmat, csak egyetlen példa: az albán két fő nyelvjárást, a geget és a toszkot épp ez a vonal választja ketté (vö. pl. Emmanuele Banfi: *Per la storia del „confine linguistico greco-latino” nei Balcani*. *Zeitschrift für Balkanologie*, 24 (1988) 114–131. old.).

8 ■ A latin nyelvű maradványterületek legalsó szintű közigazgatásában mindvégig megfigyelhető latinnak (129. old.) én a szerzőnél nagyobb jelentőséget tulajdonítottam volna.

9 ■ Alföldy Géza: *Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?* Schwabe, Basel, 1999. Örülök, hogy Adamik ebben a fejezetben érdemben foglalkozik a kérdéssel, mert egyrészt szerintem Alföldy dolgozata, s általában véve e kérdéskör itt-thon méltatlanul visszhangtalan maradt, másrészt aki még utalt rá – Grüll Tibor –, az euroszepticismusától hajtva eléggé egyoldalúan reagált e problémára (*Az utolsó birodalom*. Typotex, Bp., 2007).

nyelvpolitika hogyan segítheti megoldani az Európai Unió egyik klasszikus problémáját, a hivatalos nyelvhasználat kérdését. Javasolt megoldása, hogy a Római Birodalom mintájára regionális hivatalos nyelvekre van szükség: egyszerű, más országokban (például Kanada) már működőképesnek bizonyult, jól hozzáférhető az egyes országok hagyományos idegen nyelv-ismeretéhez, és összhangban van az Európai Unió idegen nyelv-ismeretre vonatkozó ajánásaival is (az angol mellett legalább egy helyi közvetítő nyelv). Mindamellett kétkem, hogy e fejezet elérének célját: sajnos sem az uniós bürokraták, sem a kutatásfinanszírozásról döntők nem arról híresek, hogy nyelvészeti szakmunkákat olvasgatnának.

A könyvet átolvasva a számtalan forrás és alapos elemzés dacára azért némi hiányérzete mégiscsak támad(hat) még a laikus olvasónak is. Mi volt a Római Birodalomban beszélt többi nyelv helyzete? Adamik maga is ír arról, hogy a végrendeletek, hitbizományok és a szóbeli szerződések esetén a kezdeti merevséget (kizárólag latinul) követő bizonytalanságok után Iustinianus korára már bármely nyelv használható volt. A hivatalos nyelvek kérdését vizsgáló első fejezetben Adamik arra a megállapításra jutott, hogy csak a latin és a görög volt annak tekinthető, és ezért kötetében csak e kettővel foglalkozik. Itt nincs hely e kérdés részletekbe menő elemzésére, így csak két olyan pontra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek továbbgondolásra sarkallhatnak.

Az egyik, hogy a helyi közigazgatás nyelvhasználatát tekintve legalább a nyugati birodalomrészben leegyszerűsítés egységesnek, homogénnek kezelni – bár a szakirodalommal egyetértően – az i. e. II. századtól a dominatusig terjedő időszakot (mint például a 9a. ábrán). A késő köztársaságkorban és még az i. sz. I. században több helyről kimutatható a helyi nyel-

vek hivatalos jellegű használata, itt csak két példát említek meg, a teljesség minden igénye nélkül. Az első a három botorritai (az ókori Contrebia Belaisca) keltibér nyelven íródott bronztábla, a városi közigazgatáshoz kapcsolódó jogi szövegek,¹⁰ melyekből kettő valószínűleg a városi tanács döntéseit tartalmazza.¹¹ A második az italicus, jelesül oszk nyelven fennmaradt helyi közigazgatási szövegek, mint például a Cippus Abellanus (Nola és Abella városai közötti szerződés) vagy a Tabula Bantina törvényei.¹² Sőt maga Adamik is tárgyalja (42–43. old.) Titus Livius egy szöveghelyét (40, 42, 13), mely szerint i. e. 180-ban a cumaeiek engedélyt kaptak hivatalos ügyeik latin nyelvű intézésére, vagyis előtte a helyi (oszk, illetve görög) nyelven zajlott mindez.

A második pont arra a tézisre vonatkozik, hogy a hódító rómaiak keleten átvették a hellenisztikus államok hivatalos nyelvhasználatát (61. old.): ez legalább Egyiptomra nézve leegyszerűsítés, ott ugyanis a római hódítás egy elég érdekes következménnyel járt. A Ptolemaidák kétnyelvű (görög–démotikus) hivatalos nyelvhasználatát egy tisztán görög nyelvű gyakorlatnak adta át a helyét, melyet jól mutat többek között a démotikus papiruszleletek számának drámai csökkenése, a kétnyelvű uralkodói, hivatalnoki vagy papi döntvények eltűnése, vagy a démotikus nyelvű szerződésekkel foglalkozó bíróság (*laokritai*) megszűnése: a rómaiak – bár tiltó rendelkezést nem hoztak – egyszerűen figyelmen kívül hagyták, nem ismerték el a démotikus nyelven írt dokumentumokat.¹³ Mindez felveti azt a kérdést, vajon mi lehetett ennek a nyelvpolitikának a kiváltó oka.¹⁴

E kritikai megjegyzések azonban mit sem vonnak le a kötet értékéből, pusztán jelzik, többek között merre haladhat még tovább a kutatás. A szerző maga is tökéletesen tisztában van ezzel, maga is hangsúlyozza, e kötet nem lezárása, csak nyitánya a további kutatásoknak (11. old.). □

222–224. old., vö. Németh György kritikájával: *Ókor*, 6 [2007], 3. szám, 97. old.)

10 ■ Az egyes és a hármas számú táblához (a kettes számú ugyanis latin nyelvű) l. Jürgen Untermann: *Monumenta Linguarum Hispanicarum IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*. Reichert, Wiesbaden, 1997. K.1.1 és K.1.3, a négyes számúhoz l. David Stifter: Neues vom Keltiberischen. Notizen zu Botorrita IV. *Chronicalia Indoeuropaea* 38 (1996 [2001]), 91–112. old., mindkettő további irodalommal, vö. még Wolfgang Meid: *Alteltische Sprachen. Forschungsbericht III. Kratylos*, 45 (2000) 5–7 szám, 9–11. old.

11 ■ Ha Stifternek az egyes és a négyes tábla *tirikant* szavára vonatkozó értelmezése helytálló.

12 ■ L. Helmut Rix: *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Süd-pikenischen*. Winter, Heidelberg, 2002. Cm 1 és Lu 1. Ahhoz azonban, hogy miért írták a Tabula Bantinát oszkul vö. James N. Adams: *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge University Press, 2003. 115–116. old. fejtegetéseit, további irodalommal.

13 ■ A kérdés elemzéséhez lásd Naphtali Lewis: The demise of the Demotic documents: when and why? *Journal of Egyptian Archaeology*, 79 (1993) 276–281. old. Köszönettel tartozom Egedi Barbarának, aki felhívta erre a tanulmányra a figyelmemet.

14 ■ Uo. 281. old. Egyiptom esetében a rómaiaknak az egyiptomi kultúráról való idegenkedését tartja az egyik kiváltó tényezőnek. Egy valódi, nevezetes, de efemer kivételt ismerünk e nyelvpolitikai attitűd alól, Cornelius Gallus philae-i háromnyelvű – hieroglif, latin, görög – győzelmi feliratát.